

Romanian researchers of a problem, also to compare their sights to scientific achievements of modern Ukrainian historians.

Key words: Bessarabia, Northern Bukovina, Romania, Germany, Soviet Union, Karol II, Ion Antonescu, Hitler, Stalin, the pact, war, occupation.

УДК [159.942.53:355.11(=11):62-41"1941"

Марина Дубик (м. Київ)

НАСТРОЇ НІМЕЦЬКИХ СОЛДАТ ВЛІТКУ 1941 РОКУ ЗА ЛИСТАМИ З ФРОНТУ

У статті проаналізовано листи німецьких солдат, що воювали на українській території, датовані червнем-серпнем 1941 року. Головну увагу зосереджено на уявленнях про цілі та характер війни, про ворожу країну та ворога, а також на змінах цих уявлень після двох місяців війни.

Ключові слова: Друга світова війна, повсякденне життя в умовах війни, нацистські окупанти, польова пошта.

Перенесення акцентів у сучасному історіописанні з висвітлення подій на повсякденність існування людини в умовах війни потребує залучення якісно нових джерел. Дослідження настроїв німецького населення упродовж існування Третього райху на підставі статистичних даних щодо надання немовлятам імен нацистських лідерів, виходу з церкви, заощаджень громадян у банках, винесення смертних вироків проти німецьких громадян, використання різних форм жалобних повідомлень про полеглих надало авторам видання «Глас народу. Скепсис та довіра до фюрера часів націонал-соціалізму»¹ змогу констатувати, що саме початок радянсько-німецької війни різко знизив довіру до Гітлера та став рубежем, після якого вона набула стрімкого падіння, що призвело до росту антинацистських настроїв, песимізму німецького народу відносно завзято пропагованого «світлого майбутнього» Третього райху.

Хоча вплив «антропологічного повороту» на німецьку історіографію та перенос уваги з вивчення політичних та соціально-економічних структур на рівень окремої людини і повсякденності відносять до 70-х років ХХ

століття, епістолярію як особливому джерелу з історії війни приділялася увага і раніше. Ще самими нацистами публікувалися збірки листів солдат з фронту із враженнями про побачені злочини Радянської влади у якості доказів жахів більшовизму. У 1950-1960 роки було опубліковано декілька видань, у тому числі у 1961 році у Мюнхені – збірку листів воєнного часу від звичайних людей з різних держав, що загинули у тій війні. Не політики, не якісь відповідальні особи, вони розмірковували про долю своєї батьківщини та світу загалом. Серед інших був опублікований лист звичайного німця, який загинув невдовзі у Росії: «Дійсно, вже далеко зайшло, вже немає шансів знайти розумні «людські» врегулювання наших політичних та економічних проблем, проте завжди постає питання про сенс, історичну цінність цієї війни, яка ведеться всупереч усім сподіванням останніх 25 років... Сьогодні повсюди у світі робиться спроба силою вирішувати проблеми, які назріли протягом останнього століття та які потребують іншого лікування, аніж можуть надати пушки, літаки та отруйний газ...². Це лише один із багатьох, але дуже по-

казовий приклад осмислення звичайною людиною подій у світі, проникнення у сутність воєнного конфлікту між державами.

Листи з фронту німецьких вояків є одним із джерел, які дозволяють прослідкувати зміну їх настроїв, уявлень та упереджень щодо цілей та характеру війни. Загалом протягом Другої світової війни тільки через німецьку поштову службу пройшло до 40 млрд. листів з фронту³.

На сьогодні бібліографія щодо німецької польової пошти нараховує понад 300 позицій⁴, як археографічних публікацій, так і аналітичного опрацювання листування. На відповідному німецькому Інтернет-сайті опубліковано понад 1400 листів польової пошти, ведеться подальша робота зі збору та оцифровці приватних зібрань, окремі колекції нараховують до тисячі листів від одного автора, написаних протягом війни.

Для характеристики настроїв вояків влітку 1941 р. є важливим не тільки дослідити ставлення якомога більшої кількості різних авторів до подій для отримання репрезентативної характеристики, ще важливішим є порівняльне дослідження листування одного автора протягом цього часу та змін в його уявленнях про війну. Для аналізу було взято 41 лист від 18 солдатів (від 1 до 7 на кожного), що знаходилися у складі військових частин переважно на українській території, датовані червнем-серпнем 1941 року. Віковий діапазон авторів складає 21-37 років, причому 8 з них на той час були молодше 23 років, і тільки 6 – старше 30. За статусом вони майже усі були рядовими або нижчих військових чинів, лише один – обер-лейтенантом (Манфред фон П.). За фахом до війни старші чоловіки були комерсантами, дрібними службовцями, один навіть пастором евангелічної церкви (Гайнц Р.), листи якого найбільше вражають глибиною та філософським світоглядом.

Одним із найперших є питання про міркування авторів влітку 1941 року щодо тривалості війни та її мети. Кілька листів, датовані червнем-липнем, містять розповсюджене уявлення, що війна може закінчитись протягом 4 тижнів. Курт М. в листі від 12 серпня був вже іншої думки: «Як довго ще буде тривати ця війна, ніхто не може напевно сказати. Росіянин бореться дійсно як лев, вони біжать великими масами до нашого вогню та будуть знищені. В них людське життя

нічого не коштує. Ця війна безперечно вже коштувала мільйони життів»⁵.

Через неповний місяць після початку війни Гайнц Р. розповідав дружині про дискусію щодо її цілей: «Минулого вечора я розмовляв з деякими товаришами та сьогодні вранці з нашими пасторами про сенс цієї кампанії. Оскільки так багато товаришів віддали свої життя, для мене це питання стало дуже важливим. [...] Я сам знав тільки, що передбачається кампанія, про причини я сам, мабуть, небагато думав. На жаль, в мене не було тоді можливості, почути пояснення уряду Райху. Вчора були названі різні мотиви. Один виходив з того, що у більшості єврейські комісари гонять зброєю до бою хиткі роти росіян. Він мав на увазі, що їх панування повинно остаточно припинитися, та у Радянському Союзі треба встановити новий порядок. Але чи варто для цього жертвувати німецькою кров'ю? Тоді інший казав: було б можливо краще, якщо б ми збудували східний вал, щоб захиститись. Яке відношення маємо ми до Сходу? Але, звичайно, нам потрібна родюча Україна як харчова основа для подальшого ведення війни. Це здається мені очевидним: вжити заходів, щоб батьківщина мала харчі. Коли ми тоді проходили повз колишньої церкви, в мене виникло знов сподівання, що у вільній Україні можливо знов буде християнське Благовіщення. Це бажання є для мене метою, за яку варто битися. Пастор А. [...] вважає, що провидіння Німеччини можливо полягає в тому, щоб придушити радянське панування. Я неохоче вдаюся до такого тлумачення історії. [...] Я повинен сказати, що мене дуже сильно вразила смерть моїх товаришів. Тільки тепер я поступово починаю це забувати. Знаєш, мені йдеться зовсім по-іншому, ніж молодим добровольцям у світовій війні. Цей бій з Росією здається занадто безглуздим. Причому в нас немає конкретної воєнної мети, як наприклад у польській чи французькій кампанії. За Ельзас та вільний Рейн, за німецький Данциг та Західну Пруссію легше битися, ніж за вільну від єврейського впливу Росію. До того ж треба зазначити як велику проблему розміри Росії. Ми стоїмо зараз вглиб на 500 км у ворожій країні. Це початок чи кінець?»⁶

Майже одразу солдати відчули інший характер війни у порівнянні з попередніми військовими кампаніями. Ганс С. писав 28 липня: «На цей раз це дуже жорстка боротьба.

На батьківщині не так легко все це уявити і можна зробити помилку, якої я припустився, коли недооцінив росіян»⁷. Карл Н. зауважував у листі від 26 липня: «Якщо війна тут для нас закінчиться переможно та ми повернемося щасливими та цілими додому, тоді ми зможемо святкувати другий день народження та дякувати Богу»⁸. Кілька авторів листів характеризували нову війну як більш жорстоку за характером. Манфред фон П. у листі від 30 липня порівнював війну на Заході з новою війною та констатував, що солдати змінилися, стали жорсткими та досвідченими бійцями – «кожен знає, за що ведеться війна, і компромісів не може бути»⁹. Гайнц Р. писав 2 липня, що ніколи ще не бачив стільки вбитих, але війна притупляє емоції і можна вже спокійно на це дивитись, на відміну від гострого відчуття болю, яке переслідувало його при спостереганні перших загиблих у Франції, та констатував, що війна робить людину жорстокішим.

У багатьох листах автори розмірковують про сенс війни. Вільгельм Р. писав 12 липня: «Ми б'ємося за чудову родючу місцевість України. Несяжні пшеничні та житні поля колишуться від вітру як вічне море. Якщо над усім цим стоїть палючий сонячний шар, зовсім не можна повірити, що тут йде війна. Але тоді лає зенітка, гудять бомби над нами, стукають кулемети, та танки укочують родючі хвили – усе перетворюється в жахливу, моторошну лютість війни, котра не знає ніякого особистого вибору, ніякої різниці між рангами, сліпо вбиває та жорстоко наздоганяє»¹⁰.

Гайнц Р. зауважував 22 липня, що на батьківщині ще мало розуміють серйозність цієї війни. Він став навіть писати вірші, хоча раніше не помічав за собою такої схильності: «Чому – навіщо? Країна повна криками війни, бушує шумна зброя! Чому, навіщо? Це все створив Ти, Господь? Це не може бути твоєю волею, Ти все ж батько любові! Чому, навіщо правлять світом темні інстинкти? Сатана люто направляє своїм скіпетром, він відзначає свій найбільший тріумф. Чому, навіщо задихається людство у болоті? Ти, Батько, знаєш нужди людей, Ти проголошуєш своє божественне милосердя. Чому, навіщо ми ще в руках сатани?»¹¹ Гюнтер фон К. писав 3 серпня: «Я бачу війну як самосуд людства, суд, який повинен служити тому, щоб розторсати душі, щоб став можливим новий підйом з темряви»¹².

Уявлення про ворога у ході військових подій змінювалося дуже швидко. Манфред фон П. так описував свої враження від ворога і країни: «Що за протиріччя показує ця війна. Зовсім не можна порівняти з уявленнями, які ми отримали з описів світової війни перед майбутньою кампанією. Уявлення про глибокий спокій у родючій країні з дуже бідними, але дивно чистими жителями, майже всі з яких блакитноокі та світловолосі, а тоді знов багатогодинні бойові дії з азіатським ворогом підступної натури. Якщо подивитись на 4.000 полонених останніх днів, можна отримати докладне враження щодо природи та особливостей різних національностей нашого червоного ворога. Деякі з них настільки примітивні та наївні, що викликають навіть жалість. Велика маса є насправді тільки підбуреним народом, який через примітивний розум не може мати жодного уявлення про сенс війни»¹³. Ворогом ставали не лише люди, але й сама природа. Гюнтер фон К. писав 25 липня: «Боротьба з природою, з горами, річками, поганими дорогами, пилюкою та страшною жарою така ж велика, як з російськими частинами, які вперто оборонялися у сприятливій місцевості. Так продовжується у трупному смороді шляхів наступу. – Хто знає ще сон та спокій; я спав в артилерійському вогні, після того як були 48 годин у дорозі, здолані дощем та нічним холодом»¹⁴.

У багатьох листах йде мова ставлення ворога до полону. Густав Б. у листі від 7 серпня наводив порівняння своїх товаришів щодо воєнних дій у Франції та Росії, та зауважував, що росіяни не здаються у полон так швидко, як французи, оскільки, за його припущенням, усі вірили, що вони будуть розстріляні, якщо потраплять до полону¹⁵. Клаус К. також розповідав 7 липня батькам про те, що росіяни переконані, що німці не беруть у полон або після російської перемоги вони будуть одразу розстріляні, і дивувалися, що вони можуть далі жити¹⁶. Ганц С. писав 28 липня: «Росіянин або краще більшовик є незвично нацькований та надзвичайно витривалий ворог. Дотепер було так, що він віддавав перевагу смерті перед полонем»¹⁷. Клаус К. зауважував: «На жаль, росіянин інший ворог, аніж француз чи бельгієць. Раніше був би вже кінець. Успіх є таким самим, але шлях до цього не такий самий. У Франції ми билися проти людей, що концентрували як солдати інтелігентність, витривалість та досвід. Тут на Східному фронті

стоїть ворог, який є не інтелігентним, а тупим, не по-солдатськи хоробрим, а витривалим з відсутності почуттів, нам протистоїть байдужа та бездушна машина, яка буде зламана. Якщо ми у Франції брали ворога у кліщі, то це приводило до кінця. Ці хлопці тут б'ються, можна сказати, з божевільям, поки вже не можуть рухати кінцівками. Вони не зміряються! Їм краще загинути під нашими танками. Вони роблять таке, що є не хоробрістю, а нерозсудливістю»¹⁸. Гайнц Р. у листі від 2 липня описував свої враження від радянських солдатів як фанатичних борців за ідею, оскільки вони не здавалися до полону та провокували на вбивство, що він пробував пояснити також тим, що «хтось розповів їм про нас та про наше поводження з полоненими моторошні казки»¹⁹. На протигагу Карл Н. так описував 13 серпня зустріч з військовополоненими: «Ми проїхали сьогодні вранці знов ще 40 км. Нескінченні колони полонених росіян йдуть нам назустріч, вітаючи нас з радісними посмішками та нацистським вітанням, усі щасливі, що війна для них скінчилася»²⁰.

Листи солдат відображають також багато спостережень авторів щодо життя місцевого населення та здебільшого упереджене ставлення до нього, у співставленні з життям у

Німеччині. У кількох листах німецькі солдати дещо з подивом описували, як їх сердечно зустрічало місцеве населення у Західній Україні, зокрема у Львові, відмічали їхню доброзичливість та вдячність за прихід та допомогу. Поряд з тим у листах описуються звірства, здійснені НКВС у тюрмах. Загалом ставлення до населення коливається у листах від гидливої пихатості до жалісливого співчуття.

Деяке протверезіння через реалії війни можна спостерігати вже у листах, написаних наприкінці літа. Курт М. писав дружині 30 серпня: «У такій війні, що ведеться тут, людина кардинально змінюється, і так ґрунтовно, що краще виховання йде вниз. Тут насильно виховується дійсно корисна людина, долі цивільних вже зовсім не цікавлять, оскільки ми їх зовсім не сприймаємо. Керівництву на батьківщині так добре, що вони зовсім не доходять до таких хворобливих роздумів. Треба побачити, як ці пастирі тужили б за своєю домівкою, якщо б вони так сиділи б у цьому тумані та пилюці, як ми. [...] Ми тут бажаємо усьому світу чоловіків, які ще не брали участі у світовій війні, тільки одну танкову атаку, коли не знаєш, чи добре завершиться на цей раз, – це виликувало б на усе життя»²¹.

Джерела та література

- 1 Volkes Stimme. Skepsis und Führervertrauen im Nationalsozialismus. Hrsg. Götz Aly. – Frankfurt am Main, 2006. Див. також: Дубик М. Індикатори сподівань та скепсису часів націонал-соціалізму: огляд дослідження “Глас народу. Довіра та скепсис до фюрера часів націонал-соціалізму” // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С.369–374.
- 2 Die Stimme des Menschen. Briefe und Aufzeichnungen aus der ganzen Welt 1939-1945. Gesammelt und herausgegeben von Hans Walter Bähr. – München, 1961. – S. 73.
- 3 Kilian, Katrin. «Man stirbt nicht gern, wenn man 22 Jahre alt ist, aber ich war bereit...» Der Krieg in Russland 1941 bis 1945 im Spiegel deutscher Feldpostbriefe // www1.historisches-centrum.de/forum/kilian02-1.html
- 4 <http://www.feldpost-archiv.de/05-literatur.shtml>
- 5 <http://www.museumsstiftung.de/feldpost/brief.html>: Kurt Marlow an seine Ehefrau am 12.08.1941 (3.2002.0884).
- 6 Ebenda. Heinz Rahe an seine Ehefrau am 18.07.1941 (3.2002.0985).
- 7 Ebenda. Hans Simon an seinen Vater am 28.07.1941 (3.2002.1288).
- 8 Ebenda. Karl Nünninghoff an seine Eltern am 26.07.1941 (3.2008.1388).
- 9 Ebenda. Manfred von Plotho an seine Ehefrau am 30.06.1941 (3.2008.2195).
- 10 Die Stimme des Menschen. – S.149.
- 11 <http://www.museumsstiftung.de/feldpost/brief.html>: Heinz Rahe an seine Ehefrau am 22.07.1941 (3.2002.0985).
- 12 Die Stimme des Menschen. – S.153.
- 13 <http://www.museumsstiftung.de/feldpost/brief.html>: Manfred von Plotho an seine Ehefrau am 1.08.1941 (3.2008.2195).
- 14 Die Stimme des Menschen. – S.153.
- 15 <http://www.museumsstiftung.de/feldpost/brief.html>: Gustav Böker an seine Eltern am

7.08.1941 (3.2002.0966).	19 Ebenda. Heinz Rahe an seine Ehefrau am 2.07.1941 (3.2002.0985).
16 Ebenda. Klaus K. an seine Eltern am 7.07.1941 (3.2002.0817).	20 Ebenda. Karl Nünninghoff an seine Eltern am 13.08.1941 (3.2008.1388).
17 Ebenda. Hans Simon an seinen Vater am 28.07.1941 (3.2002.1288).	21 Ebenda. Kurt Marlow an seine Ehefrau am 30.08.1941 (3.2002.0884).
18 Ebenda. Klaus K. an seine Eltern am 29.07.1941 (3.2002.0817).	

Марина Дубик

Настроения немецких солдат летом 1941 года в письмах с фронта

В статье проанализированы письма немецких солдат, воевавших на украинской территории, датированные июнем-августом 1941 года. Основное внимание сосредоточено на представлениях о целях и характере войны, о вражеской стране и противнике, а также на изменениях этих представлений после двух месяцев войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, повседневная жизнь в условиях войны, нацистские оккупанты, полевая почта.

Maryna Dubyk

**The mood of German soldiers in the summer of 1941,
in the letters from the front**

The paper analyzes the letters of German soldiers who fought on the Ukrainian territory, dated June-August 1941. Main attention is pointed on the concepts of purpose and nature of the war, the enemy country and enemies, as well as changes in these views after two months of war.

Key words: World War II, everyday life in conditions of war, Nazi occupiers, military post.

